

A betyárkarakter megformálódása a 19. századi költészetben

Témavezető:

Dr. Szilágyi Márton

egyetemi tanár, tanszékvezető

Készítette:

Fáy Lukács (ACSU4B)

Irodalom- és kultúratudomány
MA

Tartalomjegyzék:

Bevezető	1.
A betyárábrázolások előzményei a népszerű irodalomban és a történelemben	2.
Betyárábrázolások a 19. századi szépirodalomban	9.
Összegzés	22.
Felhasznált szövegkiadások	23.
Felhasznált szakirodalom	24.

Bevezető:

Szöveget hetyke, késő-romantikus betyárral indítani: jó: ilyenkor már zsibongó bizsergés bizsergeti a betyár mellkasát, barátai minden erdei vadak, fa ágáról feléje csivitelő madarak, még a közeli falvak népe is; ha mégis akad egy kis bánata, azt is legfeljebb egy csalfa lánynak köszönheti, miközben elvágat az érzékeny 19. századi tájleírásban.

Ha a *betyár* szó elhangzik, azt hiszem, az előző bekezdéshez valamelyest hasonló (főleg a szépirodalom ábrázolásmódjainak köszönhetően kialakult) képet idéz fel a 21. századi olvasóban. Dolgozatomban azt vizsgálom meg, hogy milyen hatásokra alakult ki a 19. századi magyar költészetben a mai napig uralkodó elképzelés a betyárokról. Összegyűjtöm az ábrázolásmódok jelentősebb előzményeit a világirodalomban, majd felvázolom a karakter ponyvairadalomból induló útját a 19. századi szépirodalomban.

A valós betyárok és a szépirodalom betyárábrázolásai közötti feszültség szembetűnő például annak alapján, hogy Petőfi Sándor egy gyermekkori levelében így ír barátjának: „A mi tájékunkon Sobrit nagyon félik, sokat beszélnek felőle, az a hír is volt, hogy Aszódra a bárókhoz szándékoznék, minélfogva mind Aszódon, mind más szomszéd falukban örök állnak.”¹ Ezzel a valós élménnyel azonban éles ellentétbe állítható az egyik iránya annak, ahogyan a betyárok Petőfi költészetében megjelennek. Innen hát az ötlet, hogy dolgozatomban azt vizsgáljam meg, milyen irodalmi irányzatok és történelmi események közötti kölcsönhatásnak köszönhetően alakult a 19. század végére a betyár megjelenítése közismert toposzá, amelyben nem a betyártól való félelem vagy tettei elfogadhatatlanságának hangsúlyozása áll.

A 19. századból fennmaradt irodalmi szövegek jelentős részét teszik ki a ponyvanyomtatványokon megjelent szövegek. Ezeken a népszerű nyomtatványokon általában szerző nélküli, szórakoztató célú szövegek terjedtek, amelyek sok esetben a szakirodalomban *közköltészet*ként megnevezett szövegcsoporthoz lejegyzett költeményei. Ugyanakkor a század legelismertebb szerzői számára sem volt egyértelmű döntés, hogy milyen viszonyt ápoljanak a széles társadalmi réteget elérő, azonban sok esetben alacsonyabb esztétikai értékűnek ítélt ponyvanyomtatványokkal. A *ponyvairadalom* kifejezést dolgozatomban nem a populáris irodalom pejoratív megnevezésére, hanem a lehető leginkább értéksemleges módon, a közköltészet alkotásait rögzítő füzetek jelölésére használom. Békés Istvánnak a

¹ PETŐFI Sándor *Összes prózai írása és levelezése*, kiad. SZALISZNYÓ Lilla — ZENTAI Mária, Osiris, Budapest, 2022, 384. (Osiris klasszikusok)

ponyvairodalomra vonatkozó 1966-os jellemzése magán hordozza az említett pejoratív felhangot, ugyanakkor felhívja a figyelmet a kanonikus irodalommal való kölcsönhatására, és ennek a kölcsönhatásnak az 1966-ban még a mainál is jelentősebb felderítetlenségére: „... tárgya elsődlegesen érdekfeszítő, izgalmas, szenzációs, feldolgozása túlnyomórészt dilettáns, tudálékos, álnépi, egyszer furfangos vagy éppen csalárd. [...] bár a ponyva és az irodalom, lényegében végletes fogalmak, vannak köztük átmenetek, fedések, kölcsönhatások, amelyek gyakorta nehézzé, nemegyszer bizonytalanná teszik a határok éles megvonását.”² Az idézett szakasz jól jelzi, hogy a két kulturális gyakorlat és regiszter (ponyva- és szépirodalom) kölcsönhatása akkor sem hagyható figyelmen kívül, ha ezeket élesen elválasztandó rendszerekként próbáljuk szemlélni.

A betyarábrázolások előzményei a népszerű irodalomban és a történelemben:

Maga a *közköltészet* terminus — annak ellenére, hogy hasonló jelenség leírására már a 19. század során is találhatunk próbálkozásokat³ — viszonylag újkeletű a magyar szakirodalomban. Küllös Imola definíciója szerint a közköltészet „olyan általánosan ismert, tömeges terjesztésű verses művek variánsaiban létező halmaza, melyet egy adott közösség (társadalmi hovatartozástól függetlenül) használ; tekintet nélkül arra, hogy e műveknek van-e ismert szerzője vagy nincs, s függetlenül attól is, hogy az alkotás mely stílusrétegbe tartozik.”⁴ Küllös Imola a közköltészet kulturális transzfer-szerepének ábrázolására egy U-alakú közlekedőedényhez hasonlítja a kultúra rétegeit.⁵ A közlekedőedény-hasonlattal kapcsolatos fenntartásokat Vaderna Gábor így foglalta össze: „...a kulturális transzfer egyáltalán nem biztos, hogy egyensúlyi állapot felé törekszik, [...] másfelől e modell azt is sejteti, hogy folklorikus, populáris és elit zavartalanul szétválaszthatóak, s még ha az edények (a hagyományok és konkrét szövegek) össze is kapcsolódnak és cserélődnek, az egyes edények felső részei mégiscsak elkülönülnek egymástól.”⁶

A közköltészet közvetítő szerepének érzékeltetésére szolgál Csörsz Rumen István pályaudvar-hasonlata: „A közös költészet metaforája a rendező-pályaudvar, ahol a különböző szerelvények rakományát egyesítik, másik irányba indítják, a vagonokat szétkapcsolják

² BÉKÉS István, *Magyar Ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Minerva, Budapest, 1966, 7.

³ Például: ERDÉLYI János, *Népköltészetről = Uő. Kisebb prózái. Első kötet*, Ifj. Csáthy Károly bizománya, Budapest, 1865. 1-18.

⁴ KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet*, L'Harmattan, Budapest, 2005, 16. (Szóhagyomány)

⁵ Uo., 19.

⁶ VADERNA Gábor, *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet, Doromb. Közköltészeti tanulmányok 3.* (2014), 26.

egymástól és így tovább.”⁷ Ez a hasonlat jól érzékelteti azt, hogy egy-egy szöveg vagy motívum a közköltészetben „áthaladt” a népköltészettől a műköltészet irányába vagy fordítva, és azt is, hogy a közköltészet működésébe bevonódott szövegek sok esetben szabadon variálódtak.

A magyarországi, 16-19. században keletkezett közköltészeti szövegek feltárásában, rendszerezésében és közlésében az elmúlt évtizedek során Küllös Imola és Csörsz Rumen István nagyszabású munkát végeztek el. Az ő munkájuknak köszönhetően jelenhetett meg a *Régi magyar költők tára* könyvsorozat részeként több olyan kötet is, amely közköltészeti szövegeket közöl. Ezek nagy segítséget jelentettek dolgozatom megírásakor a szépirodalmi kánon perifériáján és azon kívül elhelyezkedő szövegek és szövegvariánsok megismerésében.

A *közköltészet* terminus egyszerre jelöli irodalmi szövegek egy lehetséges létmódját és az ilyen módon létező és keletkező szövegek összességét, amelyek közös létmódjuknak köszönhetően számos tulajdonságukra nézve mutatnak hasonlóságokat; ezek alapján a hasonlóságok alapján pedig csoportokba rendezhetőek. A közköltészeti szövegek tematikus csoportosítását Küllös Imola a következő módon végezte el:

„mulattató költészet: [...]

mulatódalok, társasági költészet: [...]

történeti és társadalmi költészet: a kuruc mozgalmakat kísérő hatalmas populáris verstermésen túl a latorénekek, katonaénekek, bujdosóénekek, panaszdalok (ideértve a Porció-éneket, vagy az úgynevezett női dalokat, feleségpanaszokat is) rabénekek, történeti eseményről szóló énekek, a paszkvillusok, a társadalmi csoportokhoz, foglalkozásokhoz (jobbágy, pásztor, betyár, vándorló mesterlegény) fűződő dalok és minden a diákélettel kapcsolatos, nem mulattató funkciójú vers

szerelmi költészet: [...]

*alkalomhoz kötött költészet: [...]*⁸

A fenti kategóriák közül tehát elsősorban a hosszabb leírásával együtt idézett *történelmi és társadalmi költészet*-hez sorolhatóak a betyár figuráját megjelenítő szövegek. Ugyanakkor ezek nem élesen elhatárolható csoportok, a dolgozatban tárgyalt szövegekben is kombinálódnak a különböző kategóriákba sorolható részletek.

⁷ CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet — irodalom alatt, kultúrák fölött*, Literatura 2006/2., 276.

⁸ KÜLLÖS Imola, *Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 2012, 353-354.

A közköltészetben belül elhatárolható csoport a latorköltészet. Ennek alkotásai jelentős hatást gyakoroltak a későbbi betyárábrázolásokra. A latorköltészet alkotásaiban lírai beszélőként maga a lator mondja el az általa véghez vitt bűncselekményeket. Küllős Imola hivatkozott könyvében négy tendenciát állapít meg a latorköltészet szövegeinek körében: 1.) a lator katona éneke, 2.) mulatódalok, 3.) tolvajénekek, 4.) kivégzés előtti búcsúénekek. Ezek az irányzatok sok esetben egy szövegen belül is variálódhatnak.

Az első három szövegcsoporthoz nem jellemző a megbánás ábrázolása, hangvételük inkább dicsekvés felé hajlik. Ezek a szövegek sokszor mulatságként vagy azzal összekötve jelenítik meg a bűnelkövetést, ilyen tekintetben a vágánsköltészet hagyományához hasonlóak. A mulatság ábrázolásával éles kontrasztot alkot az, amikor egy ilyen szövegben a lator büntetése, akár kivégzése is helyet kap.⁹ Ilyen például egy erdélyi kéziratos könyvben a 18. század végén feljegyzett *Tobzódóké* című szöveg utolsó két versszaka:

„Somfabotot faragni, más hátára kenni,
Vitézen elszaladni, bíróhoz vitetni,
A deresben izzadni, hatvant hétszer túrni,
Mi szokásunk felkelni, öt-hat lovat lopni.

Azután felakadni, az egeket nézni,
Végzetlen csudára ég-föld között függni,
Sokan vadnak magok is, kikről azt mondhatni,
De hogy tovább éljenek, jobb azt elhallgatni!”¹⁰

A kivégzés előtti búcsúénekek csoportja a halottbúcsúztatók hagyományát idézik meg. A halottbúcsúztatókban, amelyek népszerűségük fénykorát a 17. században élték, az elhunyt személy szólal meg lírai beszélőként, búcsúzik családtagjaitól és általában a földi élettől. A kivégzés előtti búcsúénekek hasonló témájúak, lírai beszélőjük azonban a legtöbb esetben még életben van, kegyelemért könyörög, büntetése miatt kesereg, valamint családjától, szeretteitől búcsúzik.¹¹

A 18. században jelentősen átalakult a közköltészeti szövegek előállításának, terjesztésének és fogyasztásának módja: ekkor vált általánossá a közköltészeti szövegek lejegyzése, először kéziratos füzetekben, majd egyre gyakrabban nyomtatott formában. A nagyobb számban

⁹ KÜLLÖS Imola, *Betyárok könyve*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1988, 45-58.

¹⁰ *Régi magyar költők tára XVIII. század XIV. Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete 3/A Történelem és társadalom*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Universitas kiadó, Budapest, 2013, 316-317.

¹¹ KÜLLÖS Imola, *Kivégzés előtti búcsúénekek*, ItK 1992/5-6. 616-632.

fennmaradt szövegeknek köszönhetően a 18. századtól kezdve sokkal pontosabb képet kaphatunk a korabeli közköltészet állapotáról.¹² A közköltészet nyomtatott formában való terjesztésének legáltalánosabb formái a ponyváról árusított füzetek és a kalendáriumok lettek.

A betyárok irodalmi megjelenésével kapcsolatosan érdemes egy pillantást vetni a szó és szinonimái etimológiájára, jelentésük változásaira. A következőkben ezt a kérdést *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* segítségével világítom meg.

A *betyár* szó szerb-horvát nyelvi hatásnak köszönhetően került a magyar nyelvbe, első írásos megjelenése 1744-re tehető. Főnévi jelentései a következők: „facérkodó, napszámból, alkalmi és idénymunkából élő legény vagy leány; útonálló; disznópásztor; nyalka legény; semmiházi, csibész; urasági cseléd; hajóhúzó ember; zsellér; fölfogadott gyermek”.¹³ Ezekből a jelentésekből jól látható, hogy a *betyár* szó a magyar nyelvbe való bekerülésekor elsősorban egy társadalmi-gazdasági állapotra vonatkozott: azokat nevezték betyárnak, akik alkalmi fizikai munkák elvégzésével keresték kenyerüket. A szó elsődlegesként fennmaradt jelentése („Olyan személy, aki [az elnyomó, feudális társadalmi rendszerrel, a törvénnyel való összeütközése v. személyes okok miatt] elbujdosott, rablásra, fosztogatásra, útonállásra adta magát; szegénylegény.”)¹⁴ nyilvánvalóan úgy kapcsolódik a korábbihoz, hogy az alkalmi munkákból élő népréteghez tartozó személyek sok esetben kényszerültek arra, hogy mások kifosztásával próbáljanak javítani anyagi helyzetükön.

A *zsivány* szó megjelenése a magyarban jóval korábbra, a 16. századra datálható, elsődleges „elvetemült, gonosz” jelentése csak a 19. században enyhült a jóval barátságosabb „huncut, pajkos” másodlagos jelentéssel.¹⁵ A megvizsgált szinonimák közül a magyar nyelvben először a *lator* jelent meg: első ismert lejegyzése 1276-ból származik. Korai jelentései: „rabló, gonosztevő”, „parázna személy”, a 19. századra már kimondottan „útonálló” jelentésben is szerepel.¹⁶ Az *útonálló* szóösszetétel a magyar nyelv belső fejleménye, jelentése nem változott jelentősen 16. századi első lejegyzése óta.¹⁷ A *bandita* számos nyelvben hasonló jelentéssel megtalálható kifejezés, a 17. században még „száműzött”-ként határozható meg

¹² VADERNA Gábor, *I.m.*, 28-30.

¹³ TESZ I. 291.

¹⁴ *A magyar nyelv értelmező szótára I. A-D*, szerk. BÁRCZI Géza, ORSZÁGH László, Akadémiai, Budapest, 1959, 601.

¹⁵ TESZ III. 1222.

¹⁶ TESZ II. 728.

¹⁷ TESZ III. 1043.

magyar jelentése.¹⁸ A *haramia* kifejezés a 16. század közepén került a magyar nyelvbe „fegyveres útonálló” és „egyfajta fegyveres katona” jelentésekkel.¹⁹

A fenti kifejezések közül a *betyár*, a *haramia* és a *bandita* korai jelentései egyaránt azokra a társadalomtörténeti változásokra mutatnak rá, amelyek a betyárság, mint életforma és társadalmi réteg²⁰ kialakulásához vezettek. Küllős Imola *Betyárok könyve* című munkájában árnyalt képet ad ezekről a történelmi eseményekről és társadalomtörténeti folyamatokról. A betyárság létrejöttének főbb okait következőképpen foglalhatjuk össze: 1.) a Rákóczi szabadságharc leverését követően a Habsburgok fennhatósága alá került végvárak katonái elvesztették korábbi életformájuk fenntartásának lehetőségét, „megélhetésüket”, ezért az országban kóborolva fosztogatni kezdtek, 2.) a Habsburg Birodalom sorozási módszereinek köszönhetően sokan megszöktek a kényszerű katonai szolgálatból, így szembekerültek a törvénnyel, 3.) az 1848-49-es szabadságharc leverése után szintén sokan váltak törvényt kívülivé.²¹ Ezekben a tényezőkben annak elsődleges okát is megláthatjuk, hogy a betyárok miért váltak a Habsburg fennhatósággal szembeni ellenállás jelképévé. Ugyanakkor, amennyire ez a sokféle verziót őrző szöveghagyományokból rekonstruálható, a szabadságharchoz 150 társával együtt, korábbi tetteiknek teljes amnesztiájáért cserébe valóban csatlakozó Rózsa Sándor nem maradhatott sokáig a szabadságharcosok soraiban, mivel csapata nem tartotta meg a hadi fegyelmet, továbbra is kifosztotta az útjába eső településeket.²² A történelmi személyként szemlélt betyárok tehát nem fejtettek ki olyan jelentős ellenállást a Habsburgok hatalmával szemben, mint amit irodalmi ábrázolásaik sugallnak.

A betyárokról való vélekedés marxista ideológián alapuló iránya a betyárokat történelmi személyként és irodalmi alakként egyaránt a feudális társadalmi renddel szembeni fellépő hősnek tekinti. Békés István például így foglalja össze ezt az értelmezést: „Az első renden urakat háborító, a köznép nyúzóit, zsarolóit rontó, károsító betyár így jelenik meg ez időben valóságból formálva a hazai feudális társadalom osztályfrontjain.”²³ Ez az olvasat azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a 19. században jóval inkább a feudális berendezkedés felbomlása zajlott, mint annak szabályos működése, és szélsőségesen leegyszerűsíti azoknak a

¹⁸ TESZ I. 237.

¹⁹ TESZ II. 53.

²⁰ Küllős Imola szerint a betyárok „jellegzetes és számukat tekintve is jelentős rétegét alkották a 17-18. századi magyar társadalomnak.” KÜLLŐS Imola, *Közkézen, közszájon, köztudatban*, 352.

²¹ KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, 9-22.

²² U. o. 148-153.

²³ BÉKÉS István, i. m., 31.

történelmi eseményeknek a hatását, amelyek Magyarország egész társadalmára nagy hatással voltak és a betyárság életformájának kialakulásához vezettek.

Az ilyen értelmezések sok esetben hangsúlyozzák, hogy az irodalmi betyárkarakter csak az „elnyomott társadalmi osztályok” irodalmában aratott nagy sikert, hiszen az arisztokrácia rettegett a betyárok társadalmi igazságszolgáltatásától. Azt gondolom, hogy dolgozatomnak azon fejezete, amely a szépirodalmi kánonhoz tartozó költők betyárábrázolásait tárgyalja, ezt a feltevést is cáfolni tudja, hiszen az ott kiemelt szerzők többnyire egyáltalán nem köthetők „kizsákmányolt társadalmi osztályhoz”, verseikben többnyire mégis rokonszenves alakként tűnnek fel a betyárok.

A marxista alapú gondolkodás nyugati képviselőjeként E. J. Hobsbawm írt könyvet, amelyben több nemzet irodalmát és folklórját összevetve vizsgálja az általa „social banditry”-ként megnevezett jelenséget. Olyan ábrázolásmódokat sorol ehhez, amelyekben a törvénnyel szembeszegülő személy erkölcsi értelemben felülkerekedik a társadalmi rendet képviselni hivatott ellenfelein.²⁴ Hobsbawm elsősorban azt az általános emberi igényt keresi az általa megvizsgált szövegekben, ami az igazságosságra irányul, ennek az igénynek az artikulálódását látja meg azokban az egymással interakcióba lépő szöveghagyományokban, amelyek az általa „social banditry”-ként megnevezett jelenséget rögzítik. Úgy gondolom, hogy Hobsbawm (nem reflektált módon) elsősorban a Robin Hood karaktere körül, már a 15. századtól kezdve kialakult,²⁵ angolszász eredetű szöveghagyományhoz és annak nemzetközi hatásaihoz hasonlítja az általa megvizsgált szövegeket, azonban azokat a hagyományokat nem elemzi, amelyekben a banditák nem rendkívüli szociális érzékkel igazságot teremtő alakokként jelennek meg.

Fontos kiemelni, hogy a valós betyárok irodalmi ábrázolásaikkal ellentétben útonálló rablókként tevékenykedtek, azt pedig naivitás volna elhinni az irodalmi alkotásoknak, hogy társadalmi igazságosztóként empatikusan léptek volna fel a szegényebb emberekkel szemben, szétosztották volna a gazdagoktól elrabolt kincseket.

A betyárokat az irodalmi hagyományban pozitív alakként rögzítő folyamat első lépésének a pitaval-történetek magyarországi megjelenését tekintem. A pitaval-történetek hagyománya az első ide sorolható gyűjtemény szerzőjéről, Francois Gayot de Pitavalról kapta nevét. Az 1734-ben, Párizsban megjelent, *Causes célbres et intéressantes* című kötet valódi bűneseteket

²⁴ Eric John HOBBSAWM, *Bandits*, Trinity Press, Worcester and London, 1969.

²⁵ *Robin Hood krónikák 1. Robyn Hode kis gesztája*, ford. KISS Sándor, Attraktor, Máriabesnyő, 2013.

gyűjt össze azzal a szándékkal, hogy a bűnelkövetők lélektani hátterét és szociális beágyazottságát mutassa be.²⁶ Ennek érdekében a normákat áthágó főszereplő életét születésétől egészen kivégzéséig ismerteti a legtöbb pitaval.²⁷ A kötet első magyar változata tévesen Friedrich Schillert jelöli meg az eredeti szerzőjeként, mivel az ő német nyelvű fordítása alapján készült.²⁸ A Schiller által írt „Előjáró beszéd” a könyvnek azt a funkcióját helyezi előtérbe, miszerint a bűnelkövetőkkel való empatikus azonosulásnak köszönhetően a történetek olvasói kifinomultabb szociális érzékre tehetnek szert.²⁹ Hasonló erkölcsi-didaktikus szándék figyelhető meg a Pitaval-történetek többségében. Az ilyen szövegek magyarországi népszerűségének köszönhetően kezdetektől az olvasóközönségben egyfajta empatikus közelség formálódni a bűnelkövetőkkel kapcsolatban.

*A Kapros János és Márkus Samu, Debretzenben fel-akasztott két Katonák' Életének rövid Leírása, és NÓTÁJOK.*³⁰ című, a 19. század elejéről származó ponyvaszöveget három jelenség példaként mutatom be: 1.) a Pitaval-történetek hatására a bűnelkövetők lélektani ábrázolása megjelenik a ponyvairodalom szövegeiben, 2.) a betyárság megjelenéséhez vezető társadalmi feszültségek lenyomatai felfedezhetőek ponyvaszövegeken, 3.) a latorköltészet szövegtípusai egymástól nem élesen elkülöníthető formában jelen vannak a ponyvákon.

A címben is szereplő Kapros János és Márkus Samu történetét két olyan szöveg keretezi, amely nem kapcsolódik szorosan a középső szövegrész narratív szálához. Az első szöveg a kivégzés előtti búcsúénekek körébe tartozik: egy halálra ítélt személy panaszait olvashatjuk; az utolsó szöveg (*Toldalék*) pedig katonának, utolsó két sora („Mihelyt katonává leszek / Az örömeimről le-teszek.”) azonban visszahat a narratív szállal rendelkező részek értelmezésére is, hiszen elősegíti azt az olvasatot, ami a bűn elkövetését a katonai élet következményének tekinti.³¹ A betyárság társadalmi realitásának megjelenéséhez is nagy mértékben hozzájárultak az országban kóborló dezertált katonák.

A történetben szereplő két katona bűne a lírai beszélő szavaival élve az, hogy „egy Tsárádba bementünk / Hol a' borból jól bé-vertünk,” majd „egy Oláht megtámadtunk, / Nálla semmi

²⁶ BÉKÉS István, i. m. 7.

²⁷ SZILÁGYI Márton, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok*, *Studia litteraria* 2020/3-4, 76-77.

²⁸ *Az Európai Híres zsványok, útonálló tolvajok, gyilkosok, haramiák, lázadók és pártütők' tüköre* I-II., ford. CZÖVEK István, Trattner János Tamás nyomdája, Pest, 1817.

²⁹ „Az emberek életéről írt históriákban egy szakasz sincs olyan tanúságos és hasznos, a' melly az emberi szívet és lelket annyira nemesítené és jobbítaná; ment az emberek hibáiról, erkölcstelenségeikről, és tévelygéseikről írt szakasz.” U. o.

³⁰ BÉKÉS István, i. m., 20-22.

³¹ Az egész ponyva címe azt az olvasatot erősíti, amely a narratív szállal bíró szakaszok kereteként elhelyezkedő két szöveget is a két katona szájába adja, a befejező katonadal előtt álló „Toldalék” szó azonban ennek a szövegnek a szeparált pozícióját erősíti meg.

penzt nem hagytunk”, végül „A Templomban bé-rontottunk, / ’S egy két gyertyát rablottunk.” A szövegegyüttes olyan tekintetben kapcsolódik a Pitaval-hagyományhoz, hogy valós bűnesetet tár fel, megjeleníti az egyik bűnelkövető életútját, az életében bekövetkezett törést, ezzel pedig empátiás azonosulást vált ki az olvasóból.³²

A szerző a halálra ítétekkel való rokonszenvet fokozatosan alakítja ki az olvasóban: először hallunk egyik bűnűkről, a templom kifosztásáról (ez önmagában még a szereplők ellen hangolja az olvasót), később azonban megismerjük az egyik katona makulátlan előéletét, azt, hogy ittas állapotban vitték véghez a büntetteket, végül (a ponyva utolsó két sorában) a katonaság intézményére vonatkozó törvényi előírásokra hivatkozva egy egész társadalmi réteg életében jelen lévő problémát jelöl meg a tragikus történet okaként. (Hogy az oláh megtámadása a 19. századi magyar nyelvű ponyvairodalom világában mennyire minősül bűnnek, semleges, hétköznapi cselekedetnek, vagy akár hőstettnek, mennyire hivatott a nemzetiségcsúfolók gazdag közköltészeti szöveghagyományát felidézni az olvasóban, igen messzire vezető, dolgozatom témájától elütő kérdés.)

Küllös Imola három csoportot különít el a folklórszövegekben szereplő betyárfigurák ábrázolásmódjára vonatkozóan: az „*igazi, derék betyárt*, a szegénylegényt — aki a szegények pártfogója, bűnei virtusszámba mennek, fiatal, daliás, erős, női szívek bálványa. A *futóbetyár* sajnálatra méltó, körözött, üldözött személy, akit körülményei kényszerítenek a törvényen kívüli életre; s rendszerint a féktelen, garázda hajlamú emberekből lesznek a rettegett és megvetett *dúlók, fosztók, zsidányok, pajkosok, kapcabetyárok* — akiknek a zsákmányszerzés a legfőbb céljuk, és személyválogatás nélkül kegyetlenkednek, rabolnak, ölnek.”³³

Az *igaz, derék betyár* a fentebb tárgyalt szöveghagyományok közül elsősorban Robin Hood legendájához kapcsolódik, amelyből megállapításom szerint Hobsbawm „social banditry” fogalma is ered. A *futóbetyár* alakja a vele való empátiás azonosulás és az életmódjához vezető társadalmi körülmények hangsúlyozásával a Pitaval-hagyományhoz köthető. A *dúlók, fosztók, zsidányok, pajkosok, kapcabetyárok* kategóriáját ábrázoló szövegek leginkább a latorköltészettel, azon belül is a mulatódalokkal rokoníthatóak. A szépirodalomhoz tartozó szövegek elemzésekor arra is kísérletet teszek, hogy ezeket a kategóriákat az ott előforduló ábrázolásmódokra vonatkoztassam.

Betyárábrázolások a 19. századi szépirodalomban:

³² BÉKÉS István, *i. m.*, 18-22.

³³ KÜLLÖS Imola, *Betyárok könyve*, 32.

A betyár alakja a szóban és írásban terjedő populáris szövegek után a szépirodalom alkotásaiban is feltűnt. Az első szerző, akinek lírai munkásságában megvizsgálom a betyár alakját, olyan szöveget nem írt, amelyben hosszabb részt határozna meg ez a karakter, azonban a következő három szövegrész jól megvilágítja azt, hogy a dolgozatomban a század elejét reprezentáló Kisfaludy Sándor miként helyezte el a betyár alakját a szépirodalomban.

A *Himfy szerelmei* két kötete közül a korábbi, *A kesergő szerelem* (1801.) címűben, a 63., *A hol ő van bámulandó!* kezdetű dal „A bölcs ott megtévelylik, / A betyár megjózanodik,” sorpárjában a betyár olyan elemi ellentétbe kerül a józansággal, mint a bölcs a tébollyal.³⁴ A *Himfy szerelmei* második kötetének, az *A boldog szerelemnek* (1807.) a 39., *Ha igaz a vélekedés...* kezdetű szövegében szereplő „száz betyár, s hivalkodó”, „Kik mozognak, isznak, esznek; / De csak baromként éreznek” az „érző s gondolkodó” emberekkel kerül ellentétbe. Itt tehát a *betyár* szó az élet állativá silányult verzióját hivatott megjeleníteni.³⁵ A *betyár* szó harmadik előfordulása Kisfaludy lírai alkotásaiban a *Somló* (1807.) című elbeszélő költeményében található. Itt az egyik szereplő lólopását segíti a betyár, ennél többet nem árul el róla a szöveg.³⁶ Kisfaludy Sándor költészetében még nyoma sincs annak, hogy a betyár alakja pozitív szereplővé kezdene formálódni, itt még kimondottan a morális alapon megvetett élet jelképeként jelenik meg a betyár. Küllös Imola három betyártípusa közül itt a *dúlók, fosztók, zsványok, pajkosok, kapcabetyárok* kategóriájával figyelhetünk meg átfedést. Vörösmarty Mihály *Becskereki*³⁷ (1831.) című versében a címszereplő³⁸ betyár elsődleges tulajdonsága ellenálhatatlan csábító ereje. Békés István az ilyen típusú betyárbrázolás megjelenését a ponyvairadalomban az Angyal Bandi néven ismertté vált betyárt megörökítő szövegek hagyományából eredezteti.³⁹ Az a feltételezés nem anakronisztikus, hogy Vörösmarty ismerte az Angyal Bandiről szóló népszerű szövegek valamelyikét, hiszen *Az Alföldre menendő Angyal Bandi nótájának* első ismert lejegyzése 1807-ből származik,⁴⁰ Vörösmarty pedig 1831-ben írta versét.

³⁴ KISFALUDY Sándor *Minden munkái. Első kötet. Himfy szerelmei*, kiad. Angyal Dávid, Franklin-társulat, 1892, 61.

³⁵ *Uo.*, 198-199.

³⁶ KISFALUDY Sándor *Minden munkái. Második kötet, kisebb költemények*, kiad. ANGAL Dávid, Franklin-társulat, Budapest, 1892, 252.

³⁷ VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei 2. Kisebb költemények II. (1827-1839.)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Akadémiai, Budapest, 1960, 98-101.

³⁸ Az, hogy a műben bemutatott gonosztevő neve önmagában teszi ki a címet, a pitaval-történetek jellemzője. SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 76-77.

³⁹ BÉKÉS István, *i. m.*, 36-37.

⁴⁰ KÜLLÖS Imola, *Betyárok könyve*, 89-90.

A *Becskereki* a benne megfigyelhető hangulati ingadozást tekintve a közköltészet tendenciái közül leginkább a latorköltészethez kapcsolódik. A vers egy magát elhagyottnak gondoló lány átkozódásával kezdődik, ezt egy érzelmileg semleges tájleírás követi, majd a betyár feltűnésével a két szereplő szerelme beteljesedni látszik, ám az utolsó, korábbiaktól szeparált részben a vers beszélője eljövendő kivégzésére figyelmezteti a megszólított Becskerekit:

„Beteg sem léssz, még is meg kell halnod,⁴¹

Kettős oszlop között fenn akadnod,

Lábad alatt tüskét kerget a' szél:

Megtalálod a' mit nem kerestél.”

A versben kibontakozó szerelmi szál alapján Küllös Imola három betyárkategóriája közül Becskereki az *igaz, derék betyárok* közé lenne sorolható, a vers befejező szakasza azonban a *dúlók, fosztók, zsványok, pajkosok kapcabetyárok* típusához közelíti. Utóbbi mellett szól a versnek az a vonulata is, amely elülteti a gyanút az olvasóban, miszerint Becskereki a versben szereplő lány szerelmét egyszerűen kihasználja (legfeljebb a rabolt, vagy rabolt pénzből vett ruhákkal „kárpótolná”, amelyeket azonban a lány visszautasít). A vers befejezésétől függetlenül biztos, hogy a betyár intim helyzetben való megjelenítése a későbbi ábrázolásokban összekapcsolódik a szereplő pozitív erkölcsi megítélésével: az ilyen helyzetek megjelenítése minden bizonnyal hozzáad a betyár emberi voltának kiemeléséhez.

Tóth Dezső Vörösmarty közeli időpontban keletkezett zsánerképeivel összevetve a következőt állapítja meg a *Becskerekiről*: „semmiképp sem olyan, genre-kép, mint az előzőek. [...] az amott tömör tipizálás, karikírozás itt feloldódik az epikumban, az elbeszélés, a leírás, a történet kerül előtérbe.”⁴² A vers személyábrázolásai és hosszabb tájleírása (vagy napszakleírása) valóban elütnek a közköltészeti szövegek tendenciáitól.

A szakirodalom Czuczor Gergely *Czifra Laczi* (1845.) című költeményén Vörösmarty *Becskerekijének* hatását azonosítja.⁴³ A két szöveg középpontjában valóban egyformán a betyárhoz kapcsolódó szerelmi szál áll. Czifra Laczi megnevezésére Czuczor nem használja a *betyár* szót, azonban a költemény ábrázolásmódja és cselekménye alapján egyértelműen illeszkedik a betyárversek hagyományába.

⁴¹ A sor előzménye a közköltészet hagyományában található meg, például a *BARNA PÉTER, TSUDA FERKÓ, ÉS SALLAI PISTÁNAK KEDVES NÓTÁI*. című ponyvanyomtatvány következő sorában: „Beteg sem voltam — mégis megholtam én,” BÉKÉS István, *i. m.*, 70-72.

⁴² TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Akadémiai, Budapest, 1957, 164.

⁴³ VÖRÖSMARTY Mihály, *i. m.*, 421.

A vers cselekményében miközben Czifra Laczi a csárdában mulat, megérkezik a lány, majd táncolni kezd a betyárral. Tánc közben a lány bejelenti, hogy még aznap egy pandúrhoz megy feleségül. A betyár felkerekedik, az erdőben elrejtőzve kivárja a pandúr érkezését, majd összecsap vele. A vers egy távoli szemlélő nézőpontjából, elsősorban hanghatásokkal („Egymást éri a puskaropogás”, „Keveregve hallik sok kemény szó”) jeleníti meg pandúr és betyár küzdelmét. Laczi ezek után nem tér vissza a csárdába, a vers pedig halálának bemutatásával zárul. Kivégzésének ábrázolásán annak a hagyománynak a hatása figyelhető meg, amely Vörösmarty *Becskerekijére* is hatást gyakorolt:

„Nem volt rajta halálos nyavalya,
Ép létére ő mégis meghala,
Elevenen vitték temetőre,
Útmelletti kopár dombtetőre,
Magasra ment, s ott egy szegen akadt,
El lehetett járni lába alatt,
Szóval: kimúlt vármegye költségén,
Főbiró prédikált temetésén.”⁴⁴

A vers utolsó sorában a temetés és a kivégzés képzetei kapcsolódnak egymáshoz, ami azt idézi fel, ahogyan a kivégzés előtti búcsúénekek a halottbúcsúztatók hagyományához kapcsolódtak.

Czifra Laczi legfontosabb tulajdonsága hirtelen felgyúló haragja („Ki az ördögnek is nekimenne”), és fizikai ereje, megnyerő megjelenése („S minő nyalka az ármányos fia!”). A vers nem ad biztos információt arról, hogy a főszereplő milyen viszonyban áll a katonasággal: „Talán úgy is hadak fia volt már. / Talán mégsem, mert a haja megvan”, mégis azt sugallja, hogy egy Laczi adottságaival rendelkező legény helye a seregben lenne. Hasonló összefüggést Vörösmarty Mihály *Becskerekijének* következő soraiban is találhatunk: „Akárki, de finom legény lehet, / Kényes, csinos, katonának termett.”⁴⁵ A *Becskereki* és a *Czifra Laczi* megjelenítik azt a kapcsolatot, ami a valódi betyárság kialakulása és elterjedése és a dezertált, vagy a katonaság kötelékéből elbocsájtott katonák között fennáll. Czcuczornál a katonaság a betyár lehetséges múltjaként merül fel a közel sem onnipotens beszélő gondolatmenetében,

⁴⁴ CZUCZOR Gergely *Összes költői művei. Második kötet*, s. a. r. ZOLTVÁNY Irén, Franklin-társulat, Budapest, 1899, 172-178.

⁴⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, *i. m.*, 98-101.

Vörösmartynál azonban a sereghez való csatlakozás a betyár lehetséges jövőjében jelenik meg.

Petőfi Sándor költészetének egy időszakában központi helyet foglal el a betyár alakja. A dolgozatban említett szépirodalmi szerzőkkel összehasonlítva látható, hogy Petőfinek jóval több lírai alkotásában kerül középpontba a betyár alakja, és jóval sokszínűbbek a nála megjelenített gonosztevők. Több olyan szöveg hagyományt is megidéz költeményeiben, amelyek már korábban is a haramiák köré épültek, azonban olyan motívumokat is kapcsol a betyár alakjához, amely korábban attól függetlenül létezett a ponyvairodalomban.

Petőfi számos szövegében és gesztusában érhető tetten azonosulás a betyárokkal. Már az iskolai barátjaival létrehozott titkos társaságban is a Becskereki álnevet választotta.⁴⁶ Afelől nem lehetünk biztosak, hogy Becskereki nevét Vörösmarty verséből, vagy a közköltészet alkotásaiból ismerte Petőfi (vagy esetleg Vörösmarty szövegét ismerte meg egy népszerű szövegváltozat közvetítésével). A betyár alakja a költő személyével kerül átfedésbe az *Úti jegyzetek* (1845.) első szövegében is. Itt a szerkesztő kocsiját megállító személyről kiderül, hogy a kocsiban utazó szerkesztő pénzével nem foglalkozva az életére tör, mert az visszautasította a lapjába beküldött verseket. Igaz, itt Petőfi személyével az utas alakja mutat nagyobb átfedést, (hiszen a költő életrajzi adatainak megfelelően a Pesti Divatlap szerkesztője, valamint ő a történet elbeszélője is) nem a kocsit megállító alak, ugyanakkor az általános értelemben vett költő belső vívódásait és pályájának nehézségeit a betyárhoz hasonló szereplő jeleníti meg.⁴⁷ Petőfi költeményei közül a *Ki vagyok én? nem mondom meg...*⁴⁸ (1843.) kezdetűben a költő és a betyár alakja az alapján kerül egymással összefüggésbe, hogy eltitkolják valódi nevüket. Petőfinek ez a verse más költeményekkel együtt a Pönögei Kis Pál álnév alatt jelent meg, ami az irodalomtörténet megállapítása szerint elsősorban arra szolgált, hogy a „népies” költemények által kiváltott negatív kritikákat ne saját neve alatt kelljen vállalnia.⁴⁹

Petőfinek a betyárokról alkotott elképzelésére bizonyára nagy hatással volt George James *Robin Hood* című regénye, amelyet elsősorban anyagi szükségtől vezérelve fordított magyarra 1844-ben.⁵⁰ Robin Hood alakjából meríthette tehát Petőfi annak a banditának az alakját, aki a gazdagoktól elvett anyagi javakat a szegények között osztja szét, így szolgáltat igazságot.

⁴⁶ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2008, 41.

⁴⁷ PETŐFI Sándor *Összes prózai írása és levelezése*, 237-238.

⁴⁸ PETŐFI Sándor *Összes művei I. (1838-1843)*, s. a. r. KISS József — MARTINKÓ András, Akadémiai, Budapest, 1973, 83-84.

⁴⁹ *Uo.*, 422-424.

⁵⁰ György JAMES, *Robin Hood*, ford. PETŐFI Sándor, Kartleben Konrád Adolf sajtója, Pest, 1844.

Betyárookra vonatkoztatva a legtömörebben ezt *Zöld Marci* (1847.) című költeményének kilencedik versszakában foglalja össze Petőfi:

„Ha gazdag útas jött, Marci így kiáltott:

»Ide az erszénnyel, ha nem kell halálod!«

Ha szegény utas jött, ezt mondta szívesen:

»Nesze az erszényem, s áldjon meg az isten!«⁵¹

A Robin Hood-történetek hatását felmutató betyárbrázolások esetében Petőfinél újabb párhuzam áll elő a költő és a betyár alakja között: Petőfi szemléletében a két alak egyaránt a társadalmi renden kívül (vagy azon felül) helyezkedik el, az igazságtalansággal szemben lép fel.⁵² A *Piroslik már a fákon a levél...* (1845.) a betyár karakterével kapcsolatban azokra a viszontagságokra koncentrál, amelyeket a társadalmon kívüli élet és a természetnek való kitettség okoznak.⁵³ Petőfi *A kutyák dala* és *A farkasok dala* (1847.) című párversében hasonló szimbolikával kapcsolja össze a szabadság eszméjét az azért meghozott áldozatokkal.⁵⁴ A párvers közköltészeti előzményét Turóczi-Trostler József azonosította az *A farkasnak panaszolkodása* című ponyvaszövegben.⁵⁵

Petőfi versei között azonban olyanokat is találhatunk, amelyeken a latorköltészet hagyományának hatása fedezhető fel. Ilyenek a *Fürdik a holdvilág az ég tengerében...*⁵⁶ (1844.) és az *A zshiványosság vége*⁵⁷ (1845.) című versek. Megfigyelésem szerint Petőfi a *betyár* és a *zshivány* kifejezéseket olyan megoszlásban használja költészetében, hogy előbbihez a pozitív romantikus képzeteket (szerelmi történet, természetközeli élet stb.), utóbbihoz pedig a bűnhődést, a törvényen kívüli élet morális problémáit kapcsolja. Ezt teszi például a *János Vitéz*ben is, ahol a főhős ahelyett, hogy a zshiványok közé állna, rájuk gyújtja házukat, és a fellépő kísértés ellenére sem nyúl a betyárok által rabolt kincsekhez.⁵⁸ Vagyis Küllős Imola három betyárkategóriája közül a *betyár* kifejezésen az *igazi, derék betyárok* és a *futóbetyárok*

⁵¹ PETŐFI Sándor *Összes művei 5. (1847.)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2008, 62-64.

⁵² Erre az összefüggésre dolgozatom témavezetője, Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet.

⁵³ PETŐFI Sándor *Összes művei 4. (1845. augusztus — 1846)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2003, 23-24.

⁵⁴ PETŐFI Sándor *Összes művei 5.*, 15-16.

⁵⁵ TURÓCZI-TROSTLER József, *A nyúl éneke és a farkas panasza*, ItK 1938/3, 217-227.

⁵⁶ PETŐFI Sándor *Összes művei 2. (1844. január — augusztus)*, s. a. r. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1983, 22-23.

⁵⁷ PETŐFI Sándor *Összes művei 4.*, 52-53.

⁵⁸ PETŐFI Sándor *Összes művei 3. (1844. szeptember — 1845. július)*, s. a. r. KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1997, 40-91.

osztóznak Petőfi költeményeiben, a *zsvány* szó pedig a *dúlók*, *fosztók*, *zsványok*, *pajkosok*, *kapcabetyárok* kategóriájához kapcsolódik.

Szokatlan fúzióját találjuk a különböző betyarábrázolásoknak a *Pusztai találkozás* (1845.) című Petőfi-versben.⁵⁹ Az itt *haramjaként* megnevezett szereplő egy előkelő kocsi kifosztására készül, ám amint meglátja a benne utazó hölgyet, udvarolni kezd neki, ám a hölgy egy pillantásánál többet nem nyerhet el. Érdekes, ahogyan a vers elején még a társadalom normáival szembeszállni látszó személy a váratlan helyzetben a társadalom szabályainak megfelelően „teens asszony”-ként szólítja meg a hintó utasát, mintegy megadja magát a társadalmi konvencióknak. Ebben a szövegben tehát a meglátott női alak szépsége jelenik meg olyan tényezőként, ami a társadalomba való visszailleszkedés irányába mozdítaná a betyárt, azonban a női szereplő elutasítólag válaszol a betyár közeledésére, aminek köszönhetően ő feltételezhetőleg mégsem hagy fel addigi életmódjával.

Vörösmarty és Czuczor verseihez hasonlóan Petőfinél is számos szövegben megjelenik a betyár szerelmi viszonya, amelyet legtöbbször a kocsmárosnéval, vagy a kocsmárosné lányával ápol. Ilyen szövegek az *A csaplárné a betyárt szerette* (1844.), a *Hejh Büngözsdi Bandi* (1844.),⁶⁰ a *Liliom Peti* (1845.)⁶¹ és a *Zöld Marci* (1847.)⁶². Petőfi első és utolsó betyártematikához köthető versében (a *Lopott lóban* (1843.) és a *Kinn a ménes, kinn a pusztában* (1847.)) a szív- és lórablást állítja egymással párhuzamba.⁶³ Küllős Imola kategóriái közül az *igaz, derék betyár* jellemzése csak részben illik az ilyen versekben feltűnő alakokra, hiszen ezekben a szövegekben a betyárok erkölcsi megítélése nem következetesen pozitív.

Petőfi verseiben tehát három (természetesen egymástól nem élesen elhatárolható) fő irányt határozhatunk meg a betyárok ábrázolásaira vonatkozóan: 1.) a Robin Hood-karakterhez hasonló, feltehetőleg abból eredő igazságosztó alakja, (amely a társadalom szabályrendszeréhez való viszonya alapján összefüggésbe kerül a költői hivatással), 2.) a latorköltészet hagyományát megidéző versekben a bűneik megbánását részletező betyárokat találunk, 3.) a vonzereje és szerelmi viszonyai alapján megrajzolt betyár erkölcsi megítélése versenként eltérő.

⁵⁹ PETŐFI Sándor *Összes művei* 4., 81-82.

⁶⁰ PETŐFI Sándor *Összes művei* 2., 49-51.

⁶¹ PETŐFI Sándor *Összes művei* 3., 11-13.

⁶² PETŐFI Sándor *Összes művei* 5., 62-64.

⁶³ PETŐFI Sándor *Összes művei* 1., 76-77. és PETŐFI Sándor *Összes művei* 5, 262-263.

Petőfi Sándor a halála előtti években írott verseiben a korábban már kidolgozott ábrázolásmódok közül sokat, például a hitvesi költszetet is (a *Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?* (1848.) kezdetű versében)⁶⁴ a szabadságharc népszerűsítésének szolgálatába állított. A betyár karakterével azonban ezt nem tette meg. Afelől nem lehetünk biztosak, hogy a betyár alakját és a szabadságharcot ideológiailag összeegyeztethetetlennek tartotta, vagy egyszerűen más témák kezdték foglalkoztatni, ezért nem írt olyan verseket, amiben a betyár és a szabadságharc összekapcsolódnak. Az viszont biztos, hogy Arany János költszetében és a ponyvairodalomban létrejött ez a kapcsolat.

*Rózsa Sándor*⁶⁵ (1849.) című költeményében Arany János név szerint azt a betyárt lépteti színre, aki történelmileg bizonyíthatóan csatlakozott a szabadságharchoz. A versben, korábbi ábrázolásokkal ellentétesen, a betyár ellenségei nem pandúrok, hanem rácok és szerviánsok lesznek. Ez a két szó különböző szerb népcsoportokat jelöl: a rácok a szabadságharc előtt is Magyarország területén élt szerbek, a szerviánsok pedig a rácok függetlenedési törekvéseiről értesülve a Szerb Fejedelemségből a rácok megsegítésére jöttek Magyarországra.⁶⁶ A versben a rácok és szerviánsok elfogják a betyárt, de felajánlják neki, hogy kivégzésével hamarabb véget vetnek kínzásainak, ha megtanítja őket híres karikás ostorának használatára; a betyár azonban, amint kezébe kerül fegyvere, felülkerekedik fogva tartóin és visszanyeri szabadságát. Arról, hogy Rózsa Sándor valóban karikás ostort használt volna fegyverként, nem maradt fent történetileg hiteles forrás, ennek a motívumnak az első megjelenése Arany verse.⁶⁷ Ebben a versben az, hogy a betyár a szabadságharchoz csatlakozna, még nem jelenik meg, azonban egy olyan nemzeti kisebbséggel szemben lép fel, amellyel a magyarság fegyveres konfliktusban állt az időben.

A Rásüt az esthajnal... (1849.) kezdetű versében Arany egy császári seregből elszökött, Kossuth seregéhez csatlakozni tervező katonát ábrázol, az ő megnevezésére szolgál a *betyár* szó. Itt tehát a *betyár* szó jelentésének mások kifosztásához nincs köze, egyszerűen a szökött katonai státuszra vonatkozik.⁶⁸ *A Rásüt az esthajnal...*-ban a Rózsa Sándorhoz hasonlóan

⁶⁴ PETŐFI Sándor *Költeményei. Harmadik kötet, 1848-1849*, s. a. r. VARJAS Béla, Akadémiai, 1951, 13.

⁶⁵ Uo., 165-170.

⁶⁶ SERES István: *Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban*, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2012, 15-16.

⁶⁷ SERES István, *Betyárból „ostoros huszár”*. Arany János Rózsa Sándor (1849) című versének háttere, Doromb. Közköltészeti tanulmányok 2. (2013), 241-270.

⁶⁸ ARANY János *Munkái. Kisebb költemények I. (1825-1850)*, s. a. r. Szilágyi Márton, Universitas, Budapest, 2024, 172-173.

hazafias tulajdonsággal rendelkeznek a betyár karaktere, hiszen a császári seregből a szabadságharcosok oldalára akar állni.

Arany János *Én vagyok az anyám átka...* (1849.) kezdetű versének beszélője, habár ellopott egy tinót, bűnét kompenzálhatónak tartja azzal, ha beáll katonának. A vers pozitív kicsengéssel zárul, a háborúból esetlegesen győztesként hazatérő személy boldogságát mutatja be:

„Ha megjövök elevenen,
Koszoru lesz a mellemen,
Ezüstből lesz a levele:
Rá is tartom magam vele.

Hazamegyek, gazda leszek,
Feleséget szépet veszek:
Megáld engem a jó isten,
Mert a hazát védelmeztem.”⁶⁹

A vers egésze arra utal, és lezárása ezt még hangsúlyosabbá teszi, hogy a rossz útra tért személy becsületét tisztára moshatja azzal, ha a hazájáért harcol.

*A betyár*⁷⁰ (1850.) című szövegét Arany nem fejezte be a szabadságharc ideje alatt, ezért később töredékes formában adta ki. 1867-ben, az *Összes költemények* előszavában így írt töredékként maradt verseiről: „ha a szomorú katasztrófa közbe nem jő, később is alig hagytam volna valamit befejezetlen. De jött az általános izgalom, jött a csüggedés kora.”⁷¹ Abban, hogy mekkora méretűvé növelte volna Arany a különböző versformájú részekből összetevődő szövegcsoporthoz, nem lehetünk biztosak.

A szöveg fennmaradt változatának első szakaszában Petőfi betyárábrázolásainak egyik irányához és a népszerű költeményekben is gyakori ábrázolásmódhoz hasonló kiinduló helyzetet látunk: a betyár a csárdában búsong, nem viszonzza a kocsmárosné közeledését. A második szakasz szintén korábbi szövegekből ismert eseményt, a lólopást ábrázolja; közben a betyár bűne bocsánataért imádkozik. A harmadik szakasz a betyár huszárok közé való jelentkezését írja le. Ennek a résznek utolsó előtti versszaka („Van paripám, én szöröztem magamnak, / Ilyet ugyan komisz lóba’ nem adnak / Szegény magyar! hogy is győzné a

⁶⁹ Uo., 178-179.

⁷⁰ Uo., 184-190.

⁷¹ ARANY János *Összes művei I. Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai, Budapest, 1951, 402.

huszár: / Nem ad neki őfelsége a király.”) egyrészt leveszi a lólopás felelősségét a betyár válláról (hiszen nem az ő dolga lenne lovat biztosítani magának a katonai szolgálat idejére), másrészt elülteti a versben a királlyal (tehát a Habsburgokkal) szembeni hangulatot. A negyedik, egyben utolsó szakasz a betyárból lett katona kitűnő szolgálatáról ír.⁷² A vers főszereplőjének legdominánsabb tulajdonsága hazaszeretete, amiért hátrahagyja szerelmét és korábbi életformáját (a betyárságot), de még egyszer utoljára lopni indul, amit — mint imájából kiderül, — erkölcsileg elfogadhatatlan dolognak tart.

A *lacikonyha* (1850.) című versében Arany János azt a kulturális közeget örökíti meg, amelyben a populáris alkotások eljutottak a széles közönséghez. Ezen a költeményén is a szabadságharc leverését követő általános kiábrándultság érzékelhető következő soraiban:

„De »Angyal Bandi« meg »Zöld Marci«, »Sobri«,
Sehogy se látszanak ritkulni, fogyni,
Sokan pislognak széjjel a ponyváruk:
Nem oly kelendő a szellemi áru —
Kivéve, hogyha szél úr elcsizel
Némelykor egyet enyves körmivel;”⁷³

Arany János betyártematikához kapcsolódó versei is terjedtek ponyvákra, *Rózsa Sándor* című költeménye például a *Szabadság zengő hárfája* című ponyvanyomtatvány lapjain jelent meg.⁷⁴ Ennek tudatában azt is kiolvashatjuk *A lacikonyha* soraiból, hogy Arany csalódottan tekintett vissza a ponyván való érvényesülésre tett kísérletére.

Arany János 1851-ben *Fábján Pista nótája* címen adott közre két szöveget a *Remény* című folyóiratban. Ezek a latorköltészet, azon belül pedig a kivégzés előtti búcsúénekek körébe sorolhatóak. A vershez fűzött kommentárjában Arany állítja, hogy ezek „maga Fábján, a 24 éves szép ifju szerzeményei”, sőt a lejegyzés módjára is kitér: „mondotta egy városceseléd tolla alá, mint ezt a közlő bizonyosan tudja.” Amennyiben a versek tényleg a kivégzés előtt álló Fábján szájából hangzottak el, vagyis a vers lejegyzésére vonatkozó adatok nem fikciós keretet alkotnak, feltételezhetjük, hogy a lejegyző „városceseléd” maga Arany volt.⁷⁵ A szöveg közreadásából látható, hogy Arany a latorköltészet hagyományát is ismerte, azonban ehhez szorosan kapcsolódó verset nem ismerünk tőle.

⁷² Ilyen tekintetben tehát hasonló a *Kapros János és Márkus Samu, Debretzenben fel-akasztott két Katonák' Életének rövid Le-Írása, és NÓTÁJOK* című szöveghez, és más népszerű szövegekhez.

⁷³ ARANY János *Összes művei I*, 102-105.

⁷⁴ ARANY János, *Szabadság zengő hárfája. A magyar fiatalágnak*, Telegdy Lajosnál, Debreczenben, 1849.

⁷⁵ ARANY János *Munkái. Kisebb költemények I.*, 233-235; 537-542.

Arany János verseiben a betyár alakja a szabadságharc eseményeivel, a nemzeti függetlenség eszméjével kapcsolódik össze. Ebben az összefüggésrendszerben a hazaszeretet feloldozza korábban elkövetett bűneik alól a betyárokat. A betyárság létének létrejöttéhez vezető társadalomtörténeti folyamatok között említettem a kötelező katonaságot; látható, hogy Arany János verseiben ez ellentétjére fordul: a betyárok önként csatlakoznak a jó célért harcoló sereghez.

A hazájáért harcoló betyár alakja Rózsa Sándor szabadságharchoz való csatlakozására vezethető vissza.⁷⁶ Ez az esemény nagy érdeklődést keltett a korszak nyilvánosságában, ennek köszönhetően a populáris regiszterhez sorolt alkotásokban is feltűnik.⁷⁷ Arany János költészetében a szabadságharc évei alatt megfigyelhető egy nyitás a ponyvairodalom irányába. Erre a nyitásra reflektál *A lacikonyha* című szövegében is: a betyárirodalmat itt „természetes közegében” jeleníti meg. Arany a szabadságharc befejeztével felhagyott a betyarábrázolások további alkotásával, a már elkezdett *A betyárt* sem fejezte be, töredékként adta ki. Arany későbbi versei közül a *Vörös Rébék*ben szereplő Pörge Dani köthető a betyarábrázolások hagyományához. Pörge Dani a boszorkányos képességekkel rendelkező Rebi nénit lövi le, ezért kényszerül elbujdosni. Végül Pörge Danit is utoléri az igazságszolgáltatás, szemét a latorköltészet alkotásaiból ismert módon varjak vájják ki, itt azonban a varjak között van a lelőtt Rebi néni is, aki a szövegben folyamatosan a varjú alakjával kerül átfedésbe.⁷⁸

A szabadságharcot követő években Mihály írt olyan verset, amely a betyár alakja köré szerveződik. Tompa *Kizöldült*⁷⁹ (1855.) című verse Petőfi *Piroslik már a fákon a levél...* (1845.) kezdetű költeményéhez hasonlóan azokat a viszontagságokat helyezi középpontba, amelyeket a betyárnak civilizációból kirekesztett élete következményeiként kell viselnie. Emellett a hasonlóság mellett a címek összecsengése is arra utal, hogy Tompa mintaként felhasználta Petőfi versét. Tompa versében a betyár szüleiről is említés esik: „De senkid sincs, apád, anyád megtagad!”; a gonosztevő társadalmi háttérének felemlegetése a pitaval-szövegekkel hozza összefüggésbe a verset. Szintén a pitaval-történetekkel felállítható párhuzamot erősít, ahogyan a betyár életformáját úgy írja le, mintha annak elsődleges célja a munka elkerülése volna:

⁷⁶ Putnoki József 1848-as *Rósa Sándor* című ponyvaszövegében a címszereplőhöz illeszti az akarata ellenére történő besorozás motívumát, igaz, itt a főhős nem csatlakozik a szabadságharcosokhoz, hanem önkéntesen kezd harcolni a rációk ellen. BÉKÉS István, *i. m.*, 121-124.

⁷⁷ KÜLLÖS Imola, *Betyárok könyve*, 144-161.

⁷⁸ ARANY János *Összes művei I.*, 366-368.

⁷⁹ TOMPA Mihály *Összes művei*, Franklin-társulat, Budapest, 1942, 261-262.

„Betyár legény, hejh beh puha a kezéd!
A nyeregben keresed a kenyeret!
Nem jársz te ki takarásra, kepére,
Az orcádnak nem ég el a fehére!”

Ha az Arany János kapcsán bemutatott, forradalom mellé állt betyár képével, vagy Petőfi betyarábrázolásaival vetjük össze Tompa Mihály (a „népies triumvirátus” harmadik tagjának) 1855-ben írott versét, az olyan olvasat lehetőségét teremti meg, amely a szabadságharc után született, a politikai eseményeket allegorikusan megjelenítő szövegek közé sorolja a *Kizöldültet*.

Vajda János *Ábel és Aranka* (1883.) című elbeszélő költeményben Ábelnek különböző akadályokat kell leküzdenie, hogy elnyerje Aranka kezét. A főszereplők éppen egy csárdában tartózkodnak, amikor oda társaival együtt megérkezik „Lator Bandi futó betyárok vezére, / Kinek ezer arany tűzve fejére.” Ábelnek meg kell védenie szerelmét Lator Bandi erőszakos közeledésétől, ezzel pedig elnyeri a betyár fejére kitűzött vérdíjat, amivel megfelelő anyagi háttérre tesz szert Aranka eljegyzéséhez. Küllős Imola betyárkategóriái közül Lator Bandi a *dúlók, fosztók, zsiványok, pajkosok, kapcabetyárok* közé sorolható, hiszen a csárdában tartózkodó személyeket válogatás nélkül, szórakozás gyanánt bántja. Lator Bandi megnevezésére a *lator, betyár, kapcabetyár* kifejezések egyaránt előfordulnak Vajda művében, beszélő neve is negatív megítélését helyezi előtérbe.⁸⁰

Vajda János *Credo* (1888.) című versében Magyarország utópisztikus állapotának megjelenítésével a nemzet haladásának irányát jelöli ki. Betyár és pandúr szembenállása az ország aktuális állapotának jellemzésekor kerül elő:

„Eltűnt s új díszbe öltözött a puszt,
Szebb délibáb - jólét fényébe uszva;
Kinvallató pandur s futó betyár
Helyén sűrűn a mozdony griffje jár;”⁸¹

A *Credoban* Vajda már a betyárok irodalmi megjelenítésének toposzként működő hagyományára tud utalni, ehhez pedig csak néhány szóra van szüksége. A betyárság társadalmi realitását azonban a meghaladni kívánt jelenségek körébe sorolja.

⁸⁰ VAJDA János *Összes művei III. Nagyobb költői művek*, szerk. Barta János, Akadémiai, Budapest, 1977, 267-290.

⁸¹ VAJDA János *Összes művei II. Kisebb költemények 1867-1897.*, szerk. BARTA János, Akadémiai, Budapest, 1969, 121-122.

Az, hogy a betyár alakja Vajda János 1883-ban írt elbeszélő költeményében a vérdíj elnyerése érdekében feladott bűnözőként kerül ábrázolásra, újabb történelmi eseményekre vezethető vissza. 1869. és 1872. között Ráday Gedeon teljhatalmú kormánybiztosként kapott megbízást a betyárok életformájának felszámolására, a magyarországi közbiztonság átfogó javítására.⁸² Az 1888-as *Credo* a betyárvilág eltűnésének másik fontos okára utal: a gazdaság modernizálódásával visszaszorultak az állattartásnak azok a korábban elterjedt formái (külterjes és rideg állattartás), amelyek a betyárok zsákmányszerzésének jelentős részét lehetővé tették.⁸³ A betyárság, mint társadalmi jelenség a 19. század végére jelentősen visszaszorult, a végleges eltűnés közelébe került; a hozzájuk kapcsolódott gazdag irodalmi hagyománynak, és nem mellesleg életformájuk kalandosságának köszönhetően azonban még sokáig foglalkoztatták (és a mai napig foglalkoztatják) az irodalmat megalkotó és fogyasztó társadalmi rétegek fantáziáját.

A betyártoposz továbbélését Czóbel Minka *Futóbetyár* (1892.) című verse is jól példázza. Mint az már megannyi korábbi versben szerepelt, Czóbel Minka főszereplője is féltékenysége miatt követ el gyilkosságot, ezért kényszerül a betyárok életmódjára. Ez az életmód a Petőfinél és Tompa Mihálynál látott módon a viszontagságokra koncentrálnak jelenik meg (ennek ábrázolására pedig a Petőfinél hasonló szimbólumként működő farkashoz hasonlítja a betyárt):

„Mint az üldött farkas,
Fázva, szomjan, éhen,
Tekergek, csavargok
Idegen vidéken.”⁸⁴

A vers végén korábbi mintákkal szemben a csárda sem válhat a beteljesülő boldogság helyszínévé, hiszen innen a zsandárok elől kényszerül továbbmenekülni a betyár. Magányában és kiszolgáltatottságában a betyár bűnének, az emberölésnek megbocsájthatatlansága kerül előtérbe, szemben azokkal a korábbi ábrázolásokkal, ahol a nemzet szolgálatába állva a betyár bűnei emberi és isteni igazságszolgáltatás előtt egyaránt bocsánatot nyerhettek. A *Futóbetyár* az *A magányosak* című versciklus nyitódarabjaként jelent meg, nyilvánvaló tehát, hogy a betyártoposzból a kontextusba illeszthetőség céljával

⁸² ETHNO-LORE, *A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve XXX.*, főszerk. Balogh Balázs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2013, 371-374.

⁸³ KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, 24.

⁸⁴ CZÓBEL Minka, *Újabb költemények*, Singer és Wolfner, Budapest, 1892.

domborította ki a szerző épp a főszereplő magányát, bűnének visszafordíthatatlan következményeit.

Összegzés:

Annak ellenére, hogy dolgozatomban figyelmen kívül hagytam a prózai betyárábrázolásokat és a karakter népszínművekben való megjelenéseit, úgy gondolom, hogy ezzel a jelentősen leszűkített körű vizsgálattal is láthatóvá váltak olyan jelenségek, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a betyárok társadalmi realitásának megítélésével ellentétes ábrázolások váljanak bevetté az irodalom több regiszterében is. A dolgozat témája azonban a líra műnemén belül is bővíthető: a népszerű betyárábrázolások gazdag hagyománya és annak a szépirodalommal való kölcsönhatása az egész 19. század során nyomonkövethető lenne az eddignél több ponyvaszöveg bevonásával. További vizsgálat tárgyát képezhetné az is, hogy a korabeli kritika miként fogadta a különböző szerzők népiesnek tekintett verseit, és az, hogy milyen jelentésekkel bírt a században a népiesség fogalma a szépirodalomban és a tudományágként megformálódó etnográfiaiban.

A század elején még kimondottan negatív fényben tűnnek fel a betyárok az irodalomban. A népszerű pitaval-történetek egyértelműen negatív alakként mutatják be a bűnelkövetőket, azonban életútjuk bemutatásával már óhatatlanul kialakítanak némi érdeklődést, empátikus azonosulást az olvasóközönségben. Erre az empátiára épülhetett rá a Robin Hoodhoz hasonló szociális igazságot szolgáltató betyár alakja Petőfi Sándor költészetében. A szabadságharc idejére tehát már megformálódott egy pozitív kép a betyárokról, ehhez járult hozzá Rózsa Sándor és társai csatlakozása a szabadságharchoz, így Arany János szabadságharcot propagáló betyárverseiben a betyár már a Habsburgokkal szembeni ellenállás jelképeként jelenik meg, önként csatlakozik a nemzeti függetlenségért küzdő seregekhez. A szabadságharc leverése után a betyárábrázolásoknak egy korábban is meglévő vonulata erősödött meg: a szabadságharc jelképévé lett betyárok magánya és természetnek való kiszolgáltatottsága került az ábrázolások fókuszába. A század utolsó harmadában a gazdaság technikai változásainak és a hatóságok szigorú és módszeres közbelépéseinek köszönhetően jelentősen visszaszorult a betyárság társadalmi jelenléte. Ennek a változásnak az irodalmi lenyomatát Vajda János két költeményén mutattam be.

Dolgozatom a lírai betyárábrázolások témakörén belül nem foglalkozik a népszerű szöveghagyományok területi alapú megoszlásával, és azzal sem, hogy hogyan viszonyulnak a szövegekben megtalálható, a betyárok megjelenését leíró részek a népszerű nyomtatványokon sok esetben szereplő vizuális ábrázolásokhoz. Ezek a kérdések, a prózai alkotások és

népszínművek bevonása és a betyárkarakter irodalmi továbbélése kapcsolódó vizsgálatok tárgyát képezhetik.

Felhasznált szövegkiadások:

Az Európai Híres zsisványok, útonálló tolvajok, gyilkosok, haramiák, lázzadók és pártütők' túlköre I-II., ford. CZÖVEK István, Trattner János Tamás nyomdája, Pest, 1817.

ARANY János *Munkái. Kisebb költemények I. (1825-1850)*, s. a. r. Szilágyi Márton, Universitas, Budapest, 2024.

ARANY János *Összes művei I. Kisebb költemények*, s. a. r. Voinovich Géza, Akadémiai, Budapest, 1951.

ARANY János, *Szabadság zengő hárfája. A magyar fiatalságnak*, Telegdy Lajosnál, Debreczenben, 1849.

CZÓBEL Minka, *Újabb költemények*, Singer és Wolfner, Budapest, 1892.

CZUCZOR Gergely *Összes költői művei. Második kötet*, s. a. r. ZOLTVÁNY Irén, Franklin-társulat, Budapest, 1899.

Fábján Pista nótája, kiad. ARANY János, Remény, 1851/1, 334-336.

György JAMES, *Robin Hood*, ford. PETŐFI Sándor, Kartleben Konrád Adolf sajtója, Pest, 1844.

KISFALUDY Sándor *Minden munkái. Első kötet. Himfy szerelmei*, kiad. Angyal Dávid, Franklin-társulat, Budapest, 1892.

KISFALUDY Sándor *Minden munkái. Második kötet, kisebb költemények*, kiad. ANGYAL Dávid, Franklin-társulat, Budapest, 1892.

PETŐFI Sándor *Költeményei. Harmadik kötet, 1848-1849*, s. a. r. VARJAS Béla, Akadémiai, 1951.

PETŐFI Sándor *Összes művei I. (1838-1843)*, s. a. r. KISS József — MARTINKÓ András, Akadémiai, Budapest, 1973.

PETŐFI Sándor *Összes művei 2. (1844. január — augusztus)*, s. a. r. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1983.

PETŐFI Sándor *Összes művei 3. (1844. szeptember — 1845. július)*, s. a. r. KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1997.

PETŐFI Sándor *Összes művei 4. (1845. augusztus — 1846)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2003.

PETŐFI Sándor *Összes művei 5. (1847.)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2008.

PETŐFI Sándor *Összes prózai írása és levelezése*, kiad. SZALISZNYÓ Lilla — ZENTAI Mária, Osiris, Budapest, 2022. (Osiris klasszikusok)

Régi magyar költők tára XVIII. század XIV. Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete 3/A Történelem és társadalom, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Universitas kiadó, Budapest, 2013.

TOMPA Mihály *Összes művei*, Franklin-társulat, Budapest, 1942

VAJDA János *Összes művei II. Kisebb költemények 1867-1897.*, szerk. BARTA János, Akadémiai, Budapest, 1969.

VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei 2. Kisebb költemények II. (1827-1839.)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Akadémiai, Budapest, 1960.

Felhasznált szakirodalom:

A magyar nyelv értelmező szótára I. A-D, szerk. BÁRCZI Géza, ORSZÁGH László, Akadémiai, Budapest, 1959.

BÉKÉS István, *Magyar Ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Minerva, Budapest, 1966.

CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet — irodalom alatt, kultúrák fölött*, Literatura 2006/2, 273-282.

ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = Uő. *Kisebb prózái. Első kötet*, Ifj. Csáthy Károly bizománya, Budapest, 1865.

Eric John HOBSBAWM, *Bandits*, Trinity Press, Worcester and London, 1969.

ETHNO-LORE, A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve XXX., főszerk. Balogh Balázs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2013.

- KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2008.
- KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1988.
- KÜLLŐS Imola, *Kivégzés előtti búcsúénekek*, ItK 1992/5-6. 616-632.
- KÜLLŐS Imola, *Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 2012.
- KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet*, L'Harmattan, Budapest, 2005, (Szóhagyomány)
- Robin Hood krónikák 1. Robyn Hode kis gesztája*, ford. KISS Sándor, Attraktor, Máriabesnyő, 2013.
- SERES István, *Betyárból „ostoros huszár”*. *Arany János Rózsa Sándor (1849) című versének háttere*, Doromb. Közköltészeti tanulmányok 2. (2013), 241-270.
- SERES István: *Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban*, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2012.
- SZILÁGYI Márton, *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok*, Studia litteraria 2020/3-4, 56-79.
- TESZ I.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. A-Gy*, főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1967.
- TESZ II.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. H-Ó*, főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1970.
- TESZ III.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö-Zs*, főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1976.
- TURÓCZI-TROSTLER József, *A nyúl éneke és a farkas panasza*, ItK 1938/3, 217-227.
- TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Akadémiai, Budapest, 1957.
- VADERNA Gábor, *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet*, Doromb. Közköltészeti tanulmányok 3. (2014), 13-50.